

<https://helda.helsinki.fi>

Käyttöpohjainen kielioppi kuntoutuksen perustaksi

Ahlholm, Maria

Gaudeamus

2017

Ahlholm , M 2017 , Käyttöpohjainen kielioppi kuntoutuksen perustaksi . julkaisussa A Klippi , A-M Korpijaakko-Huuhka , M Lehtihalmes & P Rautakoski (toim) , Afasia : aikuisiän kielihäiriöiden aivoperusta ja kuntoutus . Gaudeamus , Helsinki , Sivut 99-113 .

<http://hdl.handle.net/10138/309900>

unspecified

publishedVersion

Downloaded from Helda, University of Helsinki institutional repository.

This is an electronic reprint of the original article.

This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.

Please cite the original version.

7

Käyttöpohjainen kielioppi kuntoutuksen perustaksi

MARIA AHLHOLM

Kielen rakennetta kuvattaessa on aina tehtävä periaatteellinen valinta sen välillä, halutaanko kuvata paikallaan pysyväksi oletettua, abstraktia kieli-systeemiä vai liikkuvaa ja vaihtelevaa kielenkäyttöä. Nämä lähestymistavat näkyvät myös metakielessä eli kieliopillisissa käsitteissä, joilla kielen raken-
netta kuvataan. Tässä luvussa pohditaan, millainen suomen kielen rakenteen kuvaus olisi kielellisen kuntoutuksen menetelmien kannalta tarkoituksen-
mukainen ja millaiset metakielen välineet siinä ovat olennaisia.

Useat tutkijat ovat havainneet kielen kuntoutuksen tutkimuksessa ja käy-
tännön hoitotyössä tarpeen jäsentää kuntoutuksen kielellisiä ilmiöitä mer-
kityslähtöisesti asiayhteyksissään ja käytännön tilanteissa, semantiikasta ja
pragmatiikasta käsin. Marja-Liisa Helasvuon työryhmä (2001, s. 234, 236)
arvostelee aiempaa suomalaista afasiatutkimusta puhekielen tuntemuksen
puutteesta ja varoittaa vertaamasta afaattista puhetta kirjoitetun suomen
kielen normeihin. Tilanne on kuitenkin kohentunut, ja uudempi kotimai-
nen afasiavuorovaikutuksen tutkimus perustuu käyttöpohjaiseen kielinäke-
mykseen, jossa huomioidaan puhutun kielen ominaispiirteet ja tilanteinen
vaihtelu.¹ Käyttöpohjaista kielinäkemystä luonnehtii myös kielen näkeminen

1. Esimerkiksi Anna-Maija Korpiaakko-Huuhka (2008, s. 100–101, 119) analysoi afaatti-
sen ihmisen puhetta M. A. K. Hallidayn (1994) systeemis-funktionaalisen kieliopin ja
tekstilingvistiikan kautta, Anu Klippi ja Liisa Ahopalo (2008, s. 146–148, 167) tarkastelevat
afaattisen keskusteluvuorovaikutuksen sanahakuprosesseja keskustelunanalyysin käsittein
ja Klippi (ks. luku 6) perehtyy multimodaalisen vuorovaikutuksen analyysiin.

alati liikkeessä olevana, dynaamisena järjestelmänä tai elävänä organismina, jonka olomuoto riippuu olosuhteista. Sen vuoksi on hyödyllisempää kuvailla kieltä käyttötilanteiden kannalta kuin yksiselitteisyyttä tavoittelevien normijärjestelmien kautta.

Tämä luku rakentuu osittain kronologisesti esitellessään suomen koulu-kielioppien perinteistä, lokerikkomaista kielen kuvaamisen tapaa ja sen rajoituksia, kun selitetään dynaamista systeemiä. Lisäksi tässä käsitellään lyhyesti muutosprosessia, joka käynnistyi syntaksiin keskittyvien rakenteen kuvausten myötä. Päähuomio on kielen rakenteen semanttis-pragmaattisessa eli merkitysten ja käyttörajoitusten tarkastelussa ja puhesuomen metakielessä.

KIELI LOKERIKKONA

Läpi 1900-luvun kieli esitettiin koulukieliopieissa johdonmukaisena järjestelmänä, jonka kaikki osat ovat jäännöksettä luokiteltavissa omiin tarkkarajaisiin lokeroihinsa (Alho & Kauppinen, 2008, s. 19–20). Koulukielioppiperinteen ansiosta kielestä puhumisen terminologia vakiintui, kun sukupolvi toisensa jälkeen tottui koulussa purkamaan ja jäsentämään kielelliset ilmaukset osiin taulukon 7.1. havainnollistamalla tavalla. Esimerkissä on esitettyä perinteinen koulukielioppianalyysi keksitystä transitiivilauseesta *Tuon sinulle vähän kahvia läikytellen ja lauleskellen ”lalaa”*.

Taulukko 7.1. Koulukielioppiperinteen mukainen lokerikkomalli.

	Sanaluokka	Muotorakenne	Lauserakenne
<i>Tuon</i>	Verbi	Aktiivin indikatiivin preesens, yksikön 1. persoona	Predikaatti, joka sisältää subjektin
<i>sinulle</i>	Pronomini: persoona-pronomini	Yksikön 2. persoonan allatiivi	Lokatiivinen adverbiaali
<i>vähän</i>	Partikkeli: adverbi	Taipumaton	Määrän adverbiaali
<i>kahvia</i>	substantiivi	Yksikön partitiivi	Objekti
<i>läikytellen</i>	Verbi	2. infinitiivin (E-infinitiivi) instruktiivi	Tavan adverbiaali
<i>ja</i>	Konjunktio: rinnastuskonjunktio	Taipumaton	-
<i>lauleskellen</i>	Verbi	2. infinitiivin (E-infinitiivi) instruktiivi	Tavan adverbiaali
<i>”lalaa”</i> .	Partikkeli: interjektio	-	-

Taulukkomainen esitys sanojen, kieliopillisten muotojen ja lauseenjäsenien nimityksistä on elänyt kouluopetuksessa ja muokannut kielinäkemyksiä suuntaan, jota voi kutsua metaforalla ”kieli on lokerikko”. Metakielen

vakiinnuttamisen ohella lokerikkometaforasta lienee ollut hyötyä luotaessa ja pidettäessä yllä yleiskielen normistoa. Ongelmia sen sijaan tulee, kun kaikki kielen piirteet ja luonnollisen kielen lausumat eivät löydäkään luokittelujärjestelmässä paikkaansa. Lokerikko antaa kielen rakenteesta kaksulotteisen kuvan, josta syntaktiset sidokset eivät hahmotu. Taulukossa 7.1 dattiivinen *sinulle* on irti pääverbistä, *vähän* ja *kahvia* eivät näytä sidostuvan toisiinsa ja infinitiivimuodot selittyvät ykskantaan adverbiaaleiksi. Konjunktion ja partikkelin kohdalle muodostuu häiritseviä tyhjiä laatikoita. Muotorakenteen sarake on yksityiskohtainen, mutta lauseopin osalta lokerikko latistaa kielen rakenteen ulottuvuuksia.

Lisää hämmennystä olisi luvassa, jos lokerikkoon yritettäisiin istuttaa puhekieltä, vaikka tuo kieli olisi toimivaa murretta tai yleispuhekieltä. Taulukon 7.1 esimerkkilauseetta voisi puhekielessä vastata yhdyslause *Mä tuon sulle vähän kahvii, mitä välii jos läikkyy, lalaa*. Sen toinen lause *mitä välii jos läikkyy* on normiin nähden epätavanomainen, ja subjektittomana sitä voi pitää kirjoitetun kielen kannalta virheellisenä. Puhekielen modaalirakenteena se on kuitenkin melko tavallinen: *mitä välii* + [KONJ] + [VERBI], ja se rinnastuu rakenteisiin *ei haittaa vaikka* + [VERBI] ja *voi olla että* + [VERBI]. Konstruktio *mitä välii* on kiinteä, eikä sitä käy analysoiminen kahtena irrallisena sanana. Modaalirakennetta *mitä välii jos läikkyy* voisi arkipuheessa pitää tavoitemuotona suomen kielen oppijalle tai kielelliselle kuntoutujalle. Lokerikkomalli ei auta havaitsemaan kielen vakiintuneita eikä kehkeytymässä olevia rakenteita. Jos kuitenkin oppijan tai kuntoutujan kieltä analysoiva testaaja, opettaja tai kuntouttaja tarkastelee kieltä yksinomaan lokerikkometaforan mukaisesti, voidaan päätyä näkemään virheitä sen sijaan, että tunnistettaisiin kielen toimivia rakenteita.

Toinen ja kieliammattilaisen kannalta vielä merkittävämpi perusongelma lokerikkomallissa on, että siinä korostuu leksikaalisen yksikön eli sanan rooli kielen perusyksikkönä. On ilmeistä, että sanasto on kielenkäyttäjän helpoimmin kielestä hahmottama kategoria, ja arkipuheessa merkityksellä tarkoitetaan useimmiten nimenomaan asiayhteydestään irrotettujen, kokonaisten sanojen merkityksiä. Lokerikkometaforan kylkeen sopii osuvasti toinen metafora, ”sanavarasto”, kuvamaan kansanomaista kielikäsitystä ja koulujen kielten oppimisesta käytävää kansalaiskeskustelua (Honko, 2013, s. 20–21; Nikula, 2010). Arkipuheessa eri kielet hahmottuvat mielen sisäisiksi eli mentaalisiksi sanakirjoiksi. Sanavarasto-metaforan vaikutus on ollut niinkin konkreettinen, että kieliä on kuviteltu voitavan oppia lukemalla sanalis-toja (kuten ”Ruotsin keskeinen sanasto”) ilman lauseyhteyksiä. Edelleen voi törmätä myös kielitesteihin, joissa kielitaitoa mitataan käyttöyhteydestään irrotettujen sanojen muistamisella.

Lokerikkomallin ongelmat osoittavat, miksi perinteisen koulukieliopin mukainen perusmetakieli ja kielinäkemys eivät riitä kielityöläisen työkaluiksi. Tällöin ei huomioida sitä, miten kieli vaihtelee puhujasta ja tilanteesta riippuen. Kielestä jää ulottuvuuksia havaitsematta, koska kuvaus-tapa vaikuttaa siihen, mitä kielestä havaitaan. Kielen rakennetta kuvaavat metaforat ja rakenteen jäsentämisen tavat vaikuttavat välillisesti myös niihin työtapoihin, joita kielen ammattilaiset työssään käyttävät.

RAKENNE ILMAN RETORIikkaa

Koulukieliopit ovat aikansa kieliteorioiden pelkistettyjä kuvauksia. Yleisen kielitieteen ja filologisen kielentutkimuksen välinen oppialaero rantautui Suomeen 1800-luvun lopussa (Karlsson, 1997). Klassisen filologian retoriikkaa painottavista kielen kuvauksista siirryttiin niin kutsutun nuorgrammaattisen koulukunnan myötä erottamaan äänne-, muoto- ja lauseoppi toisistaan, jolloin retoriikka – joka nykymuodossaan tunnetaan semantiikkana ja pragmatiikkana – jäi sivuun. Tärkeä kielifilosofinen puheenvuoro kielen rakenteen ja kielen käytön erottamisen oikeutuksesta oli sveitsiläisen Ferdinand de Saussuren postuumisti julkaistu *Yleisen kielitieteen kurssi* (*Cours de linguistique générale*, 1916), josta tuli strukturalistisen kielitieteen merkkiteos. Saussuren mukaan kieli on yhtäaikaan abstraktio tietyn kielen järjestelmästä, *langue*, ja sen reaalistuma, *parole*, mutta näitä tasoja ei tutkimuksessa pidä sekoittaa – niin kuin filologiassa on ollut tapana. Strukturalistisen ajattelun vaikutuksesta kielen rakennetta on kuvattu abstraktiona vailla vuorovaikutussuhdetta kielenkäyttötilanteisiin. Tällainen kielioppinäkemys on siirtynyt koulukielioppeihin ja diagnostisiin afasiatesteihin.

Strukturalistinen analyysi vaatii kielen tarkastelemista ”tuotteena”, mikä puolestaan edellyttää melko muuttumatonta kielenaineistoa ja siten johtaa helposti kirjoitetun kielen ensisijaisuuteen aineistolähteenä. Per Linell (1982, s. 36) on kiteyttänyt lingvistiikan muutostrendejä toteamalla, että 1900-luvulle saakka perinteiseen kielitieteeseen kuului fonologia, kielioppi (morfologia, syntaksi ja joitakin sanasemanttisia kysymyksiä), logiikka ja retoriikka sekä filologia (tekstintulkinta). Myöhemmin filologia, retoriikka ja logiikka rajautuivat pois kielitieteen piiristä, koska niiden kohteena ei ollut kieli ”omana itsenään”. Logiikka ja retoriikka palasivat kielitieteeseen 1970-luvulla, kun lausesemantiikka ja pragmatiikka murtautuivat kielen rakenteen kuvausmalleihin (Linell, 1982, s. 36–37, 41).

Yleisen kielitieteen linjoja myötäilevä historiallinen katsaus on suomen kielen tutkimuksen eli fennistiikan kannalta yksinkertaistava, koska fennistisessä tutkimuksessa murteilla on aina ollut tärkeä sija, ja murteet ovat luonnollisesti nimenomaan puhuttua kieltä, *parolea*. Myös sanastontutkimus on

olennainen osa murteiden tutkimusta, joten sanasemantiikka ja sitä kautta kontekstuaalisuus pysyi osana fennistiikkaa läpi strukturalistisen kielitieteen aikakauden, vaikka murrekuvauksissa muuten pyrittiin erottamaan äänne-, muoto- ja lauseoppi kategorisesti toisistaan. Murteentutkimus näyttää kuitenkin säilyttäneen fennistiikassa näkemyksen lingvististen kategorioiden rajojen sumeudesta, sillä lukuisat ilmiöt kuuluvat yhtäkaa fonologiaan ja morfologiaan tai morfologiaan ja syntaksiin, ja ilmiöiden selittämiseksi on pitänyt ymmärtää myös semantiikkaa. Kielen systeeminen luonne ja kokonaisten fraasi-ilmausten tarkasteleminen korostuivat erityisesti nykypuhe-suomen tutkimuksen käynnistyttyä 1970-luvulla. Aila Mielikäinen (1982, s. 290–291) onkin todennut kriittisesti, ettei nuorgrammaattinen äännehistorian korostaminen ole järkevää hyvin soveltunut suomen puhekieleen sen morfofonologisten ja morfosyntaktisten ilmiöiden runsauden vuoksi. Suomen kielessä fonologiset eli äänneopilliset ilmiöt lomittuvat morfologisten eli muoto-opillisten kanssa, jotka puolestaan lomittuvat syntaktisten eli lauseopillisten ilmiöiden kanssa.

Kategoriakeskeinen kielinäkemys ei siis sovi puhekielen kuvaamiseen. Se ei kuitenkaan kuvaa myöskään norminmukaisen kirjoitetun yleiskielen olemusta. Äänne- ja muoto-oppia ei voi pitää erillään, vaan taivutusmuodon vaihtelut voivat määräytyä sanan äännerakenteesta. Esimerkiksi illatiivin erilaiset päätteet määräytyvät lopputavun vokaalien mukaan: -V+Vn (*talo+on*), -VV+hVn (*työ+hön*), -ee+seen (*huonee+seen*).¹ Lisäksi taivutuskategorioita kuvattaessa on puuttuttava myös syntaksiin ja semantiikkaan. Esimerkiksi adessiivilla ilmaistaan paikkaa (*pihalla*), välinettä (*kynällä*), keinoa (*junalla*), tapaa (*kovalla äänellä*) ja määrää (*prosentilla*) (VISK, § 1252). Fonologian ja syntaksin yhteisenä alueena voitaneen pitää sitä, että yleiskielen mukaisessa ääntämyksessä rajageminaatio esiintyy imperatiivin tunnuksena ilmaus-tyypissä *tee se*. Kieli on – ilman puhekielten ja idiolektien eli yksilöllisten puhetapojen huomioimistakin – systeeminen kokonaisuus, jonka olemusta ei saada kuvattua kategoriakeskeisellä mallilla.

Strukturalistisen perinteen mukainen kielen kuvaus on pilkkova eikä siten huomioi asiayhteyttä, jossa kieltä käytetään. Vaikka koulukielioppi on vain osittain muuttunut kulloistenkin lingvististen ajattelumallien mukaan, voi strukturalistisen ajattelun katsoa ruokkineen lokerikkometaforassa pysyttelemistä ja kasvattaneen ”kieliopin” ja ”kirjallisuuden” välimatkaa. Suomalaisessa kielioppiperinteessä houkutus atomismiin ja morfologia-keskeisyyteen on kukaties ollut vielä suurempi kuin indoeurooppalaisissa kielissä, koska suomen kielen taivutusjärjestelmän synteettisyyden vuoksi

1. Merkintä V tarkoittaa mitä tahansa vokaalia ja -V sananloppuista vokaalia.

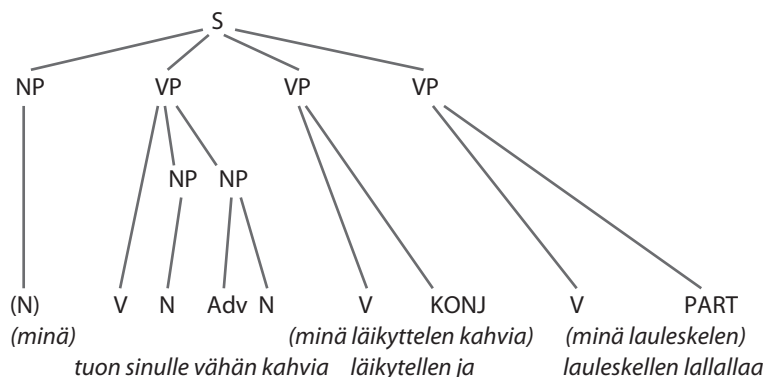
ilmausten pilkkominen morfeemeihin (*talo/i/ssa/ni/kin/ko, tule/ma/isi/lla/an/ko/kaan*) muistuttaa hauskaa logiikkapeliä. Tosin useat kieliopilliset morfeemit ovat monikäyttöisiä eivätkä vartavastisia (Pajunen, 2010, s. 488–489), mikä lisää kielen taloudellisuutta mutta vähentää sen pelimäisyyttä: esimerkiksi *i* on sekä verbien menneen ajan että nominien monikon tunnus (*tulin, innoissani*).

Tommi Nieminen (2000, s. 116) kiteyttää strukturalismikritiikin seuraavasti: ”Strukturalismille ja siitä alkunsa saaneille kielitieteen koulukunnille on luonteenomaista säännön ennalta-annettuus, joka on ristiriidassa havaintotodellisuuden kanssa.” Samoin sanoin voi hyvin perustella sitä, miksi lokerikkometafora on syytä hylätä: se ei kuvaa kielen rakennetta eikä kielenkäytön ilmiötä.

SYNTAKSIN KAUTTA SEMANTIikkaAN JA PRAGMATIIKKAAN

Lokerikkomallia hierarkkisemman kuvauksen kielen rakenteesta tarjoaa niin sanottu generatiivinen transformaatiokielioppi. Se perustuu Noam Chomskyn (1957) luomaan syntaktiseen malliin, joka tavoitteli universaalia kieliopillisten lauseiden kuvausta. Sen mukaan maailman kielten lauseet ovat pintarakenteen ilmiöitä, ja ne kaikki voidaan transformaatioääntöjen avulla palauttaa syvärakenteen perustyyppeihin. Universaalien kieliopin tehtävänä olisi generoida eli tuottaa syvärakenteen lauseet. Mallia on kokeiltu laajasti eri kielissä, ja transformaatiokieliopin soveltuvuutta suomen kieleen ovat tarkimmin tarkastelleet Auli Hakulinen ja Fred Karlsson klassisessa teoksessaan *Nyky-suomen lauseoppia* (1979, s. 63). Koulukielioppeihin generatiivinen syntaksi vaikutti vain rajatusti, ja perinteinen lokerikkonäkemys onkin pitänyt pintansa. Ehkä kuitenkin oli generatiivisen syntaksin vaikutusta, että *lausekkeen* käsite lopulta siirtyi myös koulukielioppiin (esim. Hauhia ym. 1978, s. 108–109), vaikka sitä tiedetään ehdotetun käytettäväksi jo kielioppikomiteassa vuonna 1915 (Alho & Kauppinen, 2008, s. 139).

Esimerkkilause *Tuon sinulle vähän kahvia läikytellen ja lauleskellen ”lalaa”* voitaisiin generatiivisen mallin mukaisesti kuvata hierarkkisena puukuvaimena seuraavaan tapaan.

Kuva 7.1. Lauseen hahmottamisen puukuvainmalli (V = verbi, N = nomini).

Lause (S) jakautuu lausekkeisiin (NP, VP), jotka edelleen jakautuvat edussanoihin ja niiden määritteisiin. Morfosyntaksin kysymyksiä on ratkottu transformaatioteoriassa kehittämällä ajatusta lauseiden universaalista syvärakenteesta, joka eri kielissä toteutuu erilaisina pintarakenteina (ks. Hakulinen & Karlsson, 1979, s. 37). Yksinkertaisessa esimerkkilauseessamme subjekti sisältyy verbiin *tuon*, mutta mallin ideaan kuuluu, ettei VP sisällä subjektia (Vilkuna, 2000, 37), joten kuvaimeen on lisättävä lauseen pintarakenteessa näkymätön subjekti-NP (*minä*). Pintarakenteen infinitiivimuodot voitaisiin edelleen purkaa syvärakenteiksi [*minä läikyttelen kahvia*] ja [*minä lauleskelen*]. Vaikka generatiivinen lauseoppi pyrkii tuottamaan eli generoimaan kielistä riippumattoman universaalin kieliopin, suomen morfosyntaksi on sovellusten kannalta ongelmallinen (Leiwo, 2002, s. 72–73).

Generatiivisen syntaksin avulla päästiin lähemmäs arkikielen ja kielenkäytön todellisten ilmiöiden kuvaamista osana kielen rakennetta, koska mallin lausekekeskeisyys johti tarkastelemaan syntaktisten rakenneyksiköiden suhdetta merkitykseen. 1980-luvulla kognitiivinen kielentutkimus haastoi generativismin kääntämällä merkityksen ensisijaiseksi ja muotoilemalla kielinäkemystä, jossa muoto määräytyy merkityksestä käsin ja on sen erottamaton osa. Välttämätön seuraus merkityksen ensisijaisuudesta kielen rakennetta kuvattaessa on muotokategorioiden näkeminen joustavarajaisina ja tilanteisina. Tiina Onikin (2000, s. 88) mukaan ”(k)ieli on symbolien järjestelmä ja symbolissa ilmausasu, muoto välittää merkitystä. Siksi ilmaustason muotoluokkiakin on syytä tarkastella siltä pohjalta, millaisia merkityksiä ne välittävät.” Ronald Langackerin (1987, s. 1991) muotoileman kognitiivisen kieliopin mukaan kielen perusyksikkö, jonka tarkasteluun tutkimuksessa on syytä keskittyä, on *konventionaalistunut kielellinen yksikkö*. Samaan tapaan käytetään konstruktiokieliopissa termiä *konstruktio* (Kotilainen, 2007, s. 15–18). Sekä kognitiivinen kielioppi että konstruktiokieli-

oppi ovat funktionaalisia suuntauksia, joissa kieli nähdään käyttöpohjaisena systeiminä.

Näiden teoreettisten näkemysten vallitessa syntyi deskriptiivinen *Iso suomen kielioppi* (Hakulinen ym., 2004), jonka esimerkkiaineistona on kirjoitetun norminmukaisen yleiskielen lisäksi runsaasti puhe-suomen arkisia ja yleiskielen normien kannalta ”rikkonaisia” lauseita. Tällaisessa kuvailevassa kieliopissa kielenainesta ei arvoteta sen mukaan, miten se suhtautuu normiin, mutta ilmauksen tyylilajista on esimerkkien yhteydessä usein maininta. Puhe-suomen tutkimuksen käsitteistö on kehittynyt erityisesti keskustelunanalyttisen tutkimusmetodiikan myötä viimeisten vuosikymmenien aikana. Keskustelunanalyysin perusajatuksen mukaan välitön vuorovaikutus on läpikotaisin jäsentynyttä toimintaa, jota voidaan tutkimuksessa lähestyä yhtä analyyttisesti kuin kirjoitettuakin kieltä. Keskustelun kieliopin peruskäsitteitä on esitelty alan perusteosten lisäksi (esim. Tainio, 1997) *Isossa suomen kieliopissa* (VISK, § 1003–1220). Näin ollen puhe-suomi on viimeistään *Ison suomen kieliopin* myötä saanut oikeutetun sijan osana suomen kielen rakennetta.

KÄYTTÖKIELIOPIN OMINAISPIIRTEITÄ

Suomen kielessä ero puhutun ja kirjoitetun kielen välillä on suuri. Vaikka suomea vanhan hokeman mukaan ”puhutaan kuten kirjoitetaan”, ei tämä takaa puheen ja kirjoittamisen yhtenevyyttä äänneasua syvemmältä, vaan puhekielen keskeiset morfosyntaktiset rakenteet ovat erilaisia kuin kirjoitetussa kielessä (Martin, 1996, s. 121). Jo kansanmurteiden tutkimus on nostanut esiin sen, että puhekielen informaatorakenne eroaa kirjoitettuun kieleen verrattuna (Palander, 1991, s. 249–251). Dialogien syntaktinen rakenne perustuu vuoronvaihtojärjestelmään, ja puheen prosodiikka sekä eleet osallistuvat syntaksin rakentamiseen (Routarinne, 2003; VISK, § 1037). Puhekielessä käytetään paljon suunnitteluilmauksia, toistoa ja korjauspuhetta (Sorjonen & Laakso, 2005). Muita puhekielen syntaktisia tyypillisyyksiä ovat lohkeamarakenne, jossa samaan tarkoitteeseen viitataan kahdesti (se oli se tyyppi jolla oli punainen kitara), limittäisrakenne, jossa on kaksi yhtäaikaista finiittiverbiä (haen sen mehumaijan tuon sulle), sekä liikkuvien partikkelien ja interjektoiden runsaus (*ihan, kääk*) (Hakulinen, 1989, s. 23–28; VISK, § 1015, 1064). Puhekieli on selvemmin sidoksissa puhehetkeen kuin kirjoitettu kieli kirjoittamishetkeen, ja tämä ilmaistaan kielessä niin sanotuin indeksaalisin ilmauksin – esimerkiksi pronominein – joilla viitataan tekstin ulkopuoliseen tapahtumayhteyteen (mä mietin että, tuosta ikkunasta vetää). Puheen ominaislaatuun liittyy sekin, että erilaiset elliptiset poistot ovat puhekielessä tavallisempia kuin kirjoitetussa tekstissä (*tuosta ikkunasta vetää* > *tuosta*

vetää) (Larjavaara, 1990, s. 42–43). Dialogien sanahakuprosesseissa käytetään erityisen paljon demonstratiivipronomineja *tämä/nämä, tuo/nuo, se/ne*, joiden tarkoitteet vaihtelevat keskustelun kuluessa (Etelämäki, 2006, s. 13–20, 200); demonstratiivien käyttö kuuluu kaikkeen arkipuheeseen eikä ainoastaan afaattisten ihmisten tai kielenoppijoiden sanahakujaksoihin. Verbien illokuutiot eli tarkoitettut merkitykset ovat epäsymmetrisiä lokuutioihin eli verbien ilmiäsuun nähden: esimerkiksi imperatiivi (”käskymuoto”) ei rajaa imperatiivimuodon merkitystä pelkästään käskemiseen, ja toisaalta direktiivisyyden eli käskemisen ja ohjailun keinoista imperatiivi on vain yksi (Lauranto, 2015), eikä kysymyksiä aina muotoilla kysymyslauseiden tai -ko/kö-partikkelin avulla (Raevaara, 2004). Puhekielessä on lisäksi runsaasti sanoja ja sanontoja, jotka ovat erilaisia kuin kirjoitetussa kielessä, ja esimerkiksi tunnelmauksia käytetään puhekielessä enemmän. Rakenteelliset erot ulottuvat fonologisista piirteistä tekstikokonaisuuksien tasolle, ja puhuminen on olennaisesti erilainen prosessi kuin kirjoittaminen.

Hyvän yleiskäsityksen puheen ja kirjoitetun kielen erojen suuruudesta saa oppimateriaalista, jossa puhesuomea on kielenoppijoiden avuksi tekstitetty sekä puhe- että yleiskieliseksi (Ahonen & Peltola, 2015). Seuraavaksi puolestaan havainnollistetaan käyttökielioppia kahden puhekielisen dialogikatkelman avulla (esimerkit 7.1 ja 7.2). Esimerkit ovat peräisin oppimateriaalihankkeesta, jossa todellisia keskusteluja työstettiin opiskelumateriaaliksi maahanmuuttajalääkäreille ja -sairaanhoitajille suunnattuun oppikirjaan (Kela ym., 2010).¹

INDEKSAALISUUDEN ILMIÖITÄ JA POIKKEAVIA INFORMAATORAKENTEITA

Seuraavassa katkelmassa eläkeläismies ja terveydenhoitaja keskustelevat korkean verenpaineen vaarallisuudesta, samalla kun mieheltä mitataan verenpainetta.

Esimerkki 7.1. Eläkeläismies terveydenhoitajan asiakkaana.

1	Asiakas	Ei se niin kovin kovin vaarallista lie ollu.
2	Terveydenhoitaja	No, kyllähän se jos verenpaine on pitkään koholla hoitamattomana, niin kyllähän se.
3	Asiakas	Onko?
4	Terveydenhoitaja	On vaarallista.

1. Ensimmäinen esimerkki on Päivi Lehtisen muokkaama, Kotuksen terveysneuvonta-aineistosta peräisin oleva dialogi, ja toisen on tämän luvun kirjoittaja litteroinut nauhoittamastaan fysioterapia-aineistosta.

5	Asiakas	Aijaa.
6	Terveystenhoitaja	Mm.
7	Asiakas	Ei tunnu ainakaan, heh heh.
8	Terveystenhoitaja	No sepä siinä just onkin, ku se ei tunnu se korkee verenpaine.
9	Asiakas	Aii, se on petollinen.
10	Terveystenhoitaja	Nii, se on petollinen.
11	Asiakas	Aijaha.

Analyysin tavoitteena on konkretisoida piirteitä, jotka liittyvät indeksaalisuuteen (deiksis, anafora, ellipsi) ja informaatorakenteeseen (kieltoalkuiisuus, fokusrakenne). Puhekieltä analysoitaessa perusyksikkönä ei ole lause eikä lauseke vaan *lausuma* (VISK, § 1003–1004) ja vuorovaikutuksen yksikkö on *vieruspari* (VISK, § 1197). Lausuma voi sisältää lauseita, lausekkeita tai vain niiden osia.

Kahdessa ensimmäisessä puheenvuorossa *se*-pronominia käytetään indeksaalisesti viittaamaan puhetilanteeseen kahdella tavalla, nimittäin deiktisesti (rivillä 1) ja anaforisesti (rivillä 2). Termin *deiksis* taustalla on kreikan kielen osoittamista tarkoittava sana, ja sen vuoksi termi sopii kuvaamaan tilanteesta käsin ymmärrettäviä eksoforisia (kielenulkoisiin olioihin viittaavia) osoittimia, kuten ajanilmauksia, persoonapronomineja, demonstratiivipronomineja tai persoonapäätteitä. *Anafora* puolestaan on endoforinen (tekstissä esiintyneeseen viittaava) ilmaus, jolla viitataan keskustelussa aiemmin esillä olleeseen (Larjavaara, 1990, s. 125–126; Lyons, 1995, s. 302–312; ks. myös VISK, § 1423–1426; 1439).

Avauspuheenvuorossa asiakas viittaa deiktisellä demonstratiivipronominilla *se* omaan tilanteeseensa eli siihen havaittuun asiointilaan, että hän ei ole käynyt sovitusti mittaauttamassa verenpainettaan ja hakeutunut asianmukaiseen hoitoon. Voidaan sanoa, että asiakkaan *se*-pronominiin on indeksoitu sisältö [että kohonnutta verenpainetta ei ole hoidettu ja tarkkailtu ohjeiden mukaisesti]. Tämänkaltaisen *se*-pronominin käyttö olisi kirjoitetun kielen normien kannalta epämääräistä, mutta puhetilanteessa avaus on tavallinen ja voi sisältää pronominia säestävän kädenliikkeen. Vastauspuheenvuorossa (rivillä 2) terveydenhoitajan lausumassa toistuu *se*-pronomini kahdesti lausekkeessa *kyllähän se*, joka toimii retorisenä antiteesinä eli vastakohtana asiakkaan vähättelevälle ilmaukselle *ei se lie ollu*. Anaforinen pronomini *se* indeksoi teemapaikalle lauseen alkuun edellisen lausuman reema-osan eli uutena tietona esitettävän asian: *kovin vaarallista*. Terveystenhoitajan lausuman *se* viittaa asiakkaan edeltävässä puheenvuorossa esittämään arvioon.

Tilanteisesti tulkittuna deiksis toimii tässä työkaluna, jonka avulla asiakas voi tunteita vältellen ja yksityiskohtiin menemättä ilmaista huolen-

aiheensa. Terveystenhoitaja sanoo pronomiinilla ilmaistun sisällön ääneen mutta yleistää ja siten etäännyttää asian geneeriseksi faktaksi *jos verenpaine on pitkään koholla hoitamattomana*. Etäännyttämisen strategioiden käyttö on terveydenhuollon asiakastilanteille tyypillistä, koska sekä asiakkaalla että asiantuntijalla on usein tarve vähentää intiimiyttä, joka syntyy hoitotilanteiden edellyttämästä fyysisestä läheisyydestä kahden toisilleen vieraan henkilön välillä.

Dialogissa on tavallista, että lausumat ovat muodoltaan epätäydellisiä lauseita mutta ajatuskokonaisuus täydentyy kontekstin avulla ehyeksi. Riveillä 3 ja 4 on tästä esimerkkinä vieruspari, jossa asiakas kysyy ”*Onko [korkean verenpaineen hoitamatta jättäminen vaarallista]?*” ja terveydenhoitaja vastaa ”*[Korkean verenpaineen hoitamatta jättäminen] on vaarallista*”. Rivillä 7 asiakas jatkaa jälleen elliptisellä lausumalla, josta on jätetty tarkka asiasisältö pois ”*[korkean verenpaineen hoitamatta jättäminen] ei tunnu ainakaan [vaaralliselta], heh heh*.” Puhekielen kannalta lausumat eivät ole kieliopin vastaisia.

Puhekielen elliptisyyskin voi olla deiktistä, vaikka deiksiksellä ei ole ilmipantua sanallista osoitinta, sillä puheenaihe ”on ilmassa” ja dialogikontekstissa osoittaminen tulee ymmärretyksi. Tämä puhekielen ominaisuus lienee yksi syy sille, miksi afaattisten ihmisten sanotaan ”kommunikoidan paremmin kuin puhuvan”. Etenkin tuttujen keskustelukumppanien välillä sanalliset osoittimet voidaan usein minimoida ilman väärinymmärryksen riskiä, vaikka kielellisiä taitoja testattaessa ellipsi ja ei-sanalliset kompensointistrategiat eivät kelpaa kielitaidon osoituksiksi (ks. luku 6; Klippi & Helasvuori, 2012, s. 31). Eleet, joita deiktisiin ilmauksiin liittyy, ovat multimodaalisen keskusteluntutkimuksen aluetta.

Vaikka suomen puhekielen sanajärjestyksen on havaittu olevan useammin suora kuin kirjoitetussa kielessä (Helasvuori, 2001, s. 31), esimerkissä on käänteinen sanajärjestys. Suomen kielen intransitiivilauseen perussanajärjestys on SVA eli subjekti-verbi-adverbiaali (Hakulinen & Karlsson, 1988, s. 301), mikä tarkoittaisi esimerkkidialogin aloittavassa puheenvuorossa sanajärjestystä *se ei lie ollu niin kovin vaarallista*. Lausuma kuitenkin alkaa subjektia edeltävällä kieltosanalla *ei*, ja kieltomuodon loppuosa *lie ollu* on lohjennut lausuman loppuun. Kieltosana-alkuiset lauseet ovat selvästi puhekielen ja murteiden piirre, jota on käytetty sananparsissa, usein vakuuttamisen merkityksessä. Ankan kielenhuolto on tietoisesti karsinut sitä kirjoitetusta kielestä, ja ilmeisesti sen tuloksena kirjoitetussa nykysuomessa sitä viljellään paljon harvemmin kuin nykypuhekielessä (Hakulinen, 2012, s. 26–27). Kieltoalkuinen vakuuttaminen toistuu myös rivillä 7 asiakkaan sanoessa *ei tunnu ainakaan* (informaatorakenteesta ks. myös Alho & Kauppinen, 2008, s. 179–183; Vilkkunen, 2000, s. 32–37; VISK, § 1370, 1387).

Terveydenhoitaja käyttää vakuuttamisen keinona tunteeseen vetoavaa sanajärjestystä, jota kutsutaan fokusrakenteeksi (rivillä 8): *No sepä siinä just onkin, ku se ei tunnu se korkee verenpaine*. Rakenne on lohjennut osiin *sepä siinä – se – se*, ja siihen liittyy lisäksi partikkeleita, jotka lisäävät affektisuutta: *just, -kin*. Samoin kuin edellä esitelty kieltoalkuinen rakenne myös fokus-rakenne on tyypillinen sananparsille (esim. *ei vanhuus tule yksin, kauppa se on mikä kannattaa*; ks. VISK, § 1404, 1715).

Fokusrakennetta on kuvailtu affektiseksi rakenteeksi. Tunteenilmaukset ovat puhekielen piirre, joka arkipuheessa näkyy muun muassa intensiteetti-partikkeleiden (*tosi hieno, sikahyvä, vitsin makee*), interjektiodien (*yäk, mmm*) ja eksklamaatioidien (*Että pitikin!*) käyttönä. Esimerkkidialogissa asiakas viljelee affektista retoriikkaa rivillä 9 personoimalla verenpaineen: *Aii, se on petollinen*. Asiakas laskee leikkiä verenpainetaudillaan luomalla implisiittisen metaforan ”verenpaine on petollinen olio”.

MERKITYSTEN RAKENTAMINEN HAPAROINNEILLA

Normaali keskusteluvuorovaikutus sisältää monenlaista haparointia, jollaista kirjoitettu yleiskieli ei tunne. Haparointi voi olla dramaattisen runsasta, vaikka dialogi olisi puhekielen kannalta toimiva eikä agrammaattinen. Esimerkin 7.2 kuvaamassa tilanteessa keski-ikäinen nainen on tullut työterveyslääkärin läheteellä selkävaivan vuoksi ensikäynnille fysioterapeutin tutkittavaksi. Tämän dialogin ja muutaman lisäesimerkkilauseen avulla käsitellään seuraavaksi puhekieleen kuuluvia suunnitteluilmauksia, toistoja, epätyypillisiä kysymyslauseita ja korjauksia.

Esimerkki 7.2. Fysioterapeutin vastaanotolla.

1	Fysioterapeutti	Mites tuossa oli röntgenlausunnossa ett siellä on niinku notko onkorostunu, korostunu, niin.
2		Onko sulla mitään mielikuvaa niinku siitä että onko sulla nuoruudessa ollu jotenki voimakas notko tai?
3	Asiakas	Ei.
4	Fysioterapeutti	Ei ei oo mitään joo.
5	Asiakas	Mieluumminki mää muistan isä aina oli sille oli tärkeitä että täytyy seistä suoraan ja suorana ja mä ajattelin että kamala (mm) stressi tuli ihan siitä että pitää olla aina niinku.
6	Fysioterapeutti	Jaa okei. Jatketaanpa sillee että jos käyt vatsalleen.

Keskusteluvuorovaikutuksessa käytetään paljon suunnitteluilmauksia, kuten *niinku silleen, vähän jotenki*. Tällaisilla täytesanoilla halutaan pitää puheenvuoroa itsellä ajatuksen muotoilun aikana. ”Ajan pelaaminen” ei kuitenkaan ole ainoa syy suunnitteluilmausten käytölle, vaan niitä on kutsuttu myös varauksiksi, joilla pehmennetään sanottavaa, jätetään tulkinnanvaraa ja vältetään hankalia sisältöjä (Suojala, 1989, s. 118–123; VISK, § 861, 1486). Esimerkissä 7.2 fysioterapeutin *niinku* rivillä 1 on selvemmin varaus kuin suunnitteluilmaus: *niinku notko on korostunu*. Aiemmin samassa keskustelussa fysioterapeutti on muotoillut röntgenlausunnon tärkeimmän sisällön asiakkaalle seuraavasti: *Siellä tavallaan niinku tuossa toiseksalimmassa nikamavälissä alaselässä olis niinku se välilevy madaltunu sitte siinä nii*.

Virallisessa kirjoitetussa lausunnossa esitetyt täsmälliset anatomiset ilmaukset ”toiseksi alin nikamaväli” ja ”välilevy” saavat eteensä rakenteen *niinku* + [demonstratiivipronomini]: *niinku tuossa* ja *niinku se*. Ammattikieli kääntyy näin puhekieleksi. Myöskään esimerkissä 7.2 fysioterapeutti ei lue röntgenlausuntoa suoraan asiakkaalle vaan nostaa sieltä joitakin kohtia pehmentäen ja hienovaraisesti tiedustellen kokemuksellista ja muistinvaraista lisäinformaatiota oman alkudiagnoosinsa tueksi. Puheenvuoro jatkuu samaan tapaan pehmentäen toisella rivillä, jossa *niinku*-partikkelivarausta on vahvistettu pronominivarauksella *mitään*: *onko sulla mitään mielikuvaa niinku*.

Suunnitteluilmausten valinnassa on yksilöllistä vaihtelua ja niiden käytössä erilaisia vivahteita. Joskus suunnitteluilmaukset kuulostavat yksilöllisiltä maneereilta tai turvailmauksilta. Toisen kielen oppimisen tutkimuksessa on tarkasteltu edistyneiden toisen kielen puhujien taipumusta käyttää monotonisuuteen saakka samoja sanoja ja rakenteita kielen muuntelemisen sijaan. Turvasanoja on alettu kutsua ”leksikaalisiksi nallekarhuiksi” (Hasselgren, 1994, s. 237) ja turvallisia rakenteita ”rakenteellisiksi nallekarhuiksi” (Ellis, 2012, s. 35–37). Esimerkin 7.2 tapauksessa fysioterapeutin *niinku*-partikkelialkuisia konstruktioita voi kukaties myös pitää puhujan kielenkäyttöön kuuluvina ”diskurssinallekarhuina”, varauskonstruktioina joihin keskustelija turvautuu silloin, kun ei tohdi täysin siekailematta muotoilla ajatustaan sanoiksi – pelätessään esimerkiksi, että asiakas ei ymmärrä ammattikieltä tai että ammatillinen näkemys asiakkaan kehon tilasta vaikuttaa tämän mielestä tyrmäävältä.

Turvailmaukset ja määrämuotoisina toistuvat varaukset ovat epäilemättä erityisen tyypillisiä kielellisten vaikeuksien kanssa päivittäin kamppaileville kielenkäyttäjille. Samankaltaisesta ilmiöstä on kyse myös silloin, kun dialogissa turvaudutaan – välillä totuudellisuudesta tinkien – positiiviseen minimivastaukseen (*joo*), jotta vältetään selittämästä asiointilaa yksityiskohtaisesti. Turvailmauksia tarvitaan vähentämään sosiaalisen vuorovaikutuksen

aiheuttamaa stressiä ja palvelemaan kasvojen säilyttämistä sosiaalisissa tilanteissa.

Keskustelussa toisto lasketaan affektisiin rakenteisiin, paitsi silloin kun toiston katsotaan johtuvan puhujan institutionaalisesta roolista tai yksilöllisestä maneerista (VISK, § 1736, 1738). Fysioterapeutin toistoilmaus rivillä 1 *siellä on niinku notko on korostunu, korostunu* selittyy kuitenkin sekä affektiseksi että institutionaalisesta roolista johtuvaksi. Koko dialogissa, josta esimerkki 7.2 on vain pieni osa, esiintyy samantyyppistä toistoa nimenomaan fysioterapeutin kysyvissä puheenvuoroissa kautta linjan:

- *Alaselän kanssa on ollu vaivaa vaivaa sitten sitten niin.*
- *Eli vajaan vajaan vuoden ajan.*

Kuten edellä esitelty *niinku*-varaukset myös kysymyksiin sijoitetut toistot näyttävät tässä yhteydessä toimivan viestin pehmentäjinä. Fysioterapeutti joutuu tekemään paljon kysymyksiä tutustuessaan asiakkaan tilanteeseen (nauhoitteen 20 minuutin jaksoon sisältyy 44 fysioterapeutin tekemää kysymystä), joten dialogissa on tarve löytää keinoja kuulustelumaisuuden välttämiseen. Vaihtoehtokysymykset (*onko sulla nuoruudessa ollu voimakas notko*) on muotoiltu toisinaan väitelauseiksi (*alaselän kanssa on ollu vaivaa vaivaa sitten sitten*), jotka toisteisina pikemminkin ilmaisevat arvelua kuin väittävät. Tavallisin kysymyssana on partikkelistunut *mites* (ks. Raevaara, 2004; VISK, § 1029). Koska asiakastilanne on pidettävä ystävällisenä ja rentona jo fyysisen tutkimuksenkin vuoksi, ammattilaisen voi tässä tapauksessa nähdä käyttävän puheen haparoivuutta keinona vähentää valtaetäisyyttä ja siten luovan keskusteluun turvallisuuden tunnetta.

Miltei toistolta näyttää myös asiakkaan lausuma rivillä 5: *aina täyty seistä suoraan ja suorana*. Kyseessä on kuitenkin asentoa kuvaavan adverbien muodon itsekorjaus: *seistä suorana* on vakiintunut konstruktio mutta *seistä suoraan* ei ole.

Kahteen esimerkikikatkelmaan rinnastettuna jonkin elementin poisjätto afaattisessa puheessa ei yksiselitteisesti ole epäkieliopillista puhekieltä. Marja-Liisa Helasvuon työryhmä (2001) on kuvannut, kuinka afaattisessa puheessa monimutkaiset verbinmuodot toisinaan yksinkertaistuvat siten, että tunnusmerkitön preesensmuoto esiintyy kerronnassa imperfektin tai perfektin sijaan ja perfektistä saattaa apuverbi *olla* pudota pois. Kerronnassa nämä piirteet eivät kuitenkaan vielä muuta tekstiä epäkieliopilliseksi, sillä jos konteksti on kehystetty menneen aikamuodon merkeillä, voi verbinmuodon merkitsemistä imperfektiksi pitää turhana toistona, ja perfekti tulee ymmärretyksi oikein (*itte sen tehnyt*) ilman apuverbiäkin. Toisessa esimerkissä Helasvuo työryhmineen kuvaa paikallissijapäätteen poisjättöä

afaattisen ihmisen vastatessa *missä*-kysymykseen. Tilanteen saattaa tulkita redundanssin eli toisteisuuden vähentämiseksi, vaikka normaalisti puhekielessä ei säästetä sijapäätteistä (Helasvuo ym., 2001). Systeemisestä viitekehuksesta katsoen pyrkimys on ymmärrettävä, jos energiaa on säästettävä tärkeämpiin toimintoihin, kuten kadonneiden leksikaalisten elementtien etsimiseen ja uusimiseen.

KOHTI MERKITYSTEN RAKENTAMISEN METAKIELTÄ

Tässä luvussa lähdettiin liikkeelle koulukieliopin lokerikkomaisesta kielenäkemyksestä, koska sen vaikutus kieliammattilaisten toimintaan on edelleen ilmeinen. Historiallisen esityksen tarkoituksena oli tehdä ymmärrettäväksi kehitys, joka on johtanut puhekielen läpimurtoon kielentutkimuksen kohteeksi. Puhesuomen rakenteen vaihtuminen pikemmin kielentutkimuksen oletetuksi kohteeksi kuin poikkeustapaukseksi on ollut vallankumous paitsi kielentutkimuksessa myös kieliammattilaisten arkityössä. Samalla kielenopetuksessa, kielitestien laadinnassa ja kielellisessä kuntoutuksessa on alettu korostaa tilanteisuutta ja käyttöyhteyteen sopivaa kielenkäyttöä norminmukaisen kielenkäytön sijaan. Kahden puhekielisen dialogiesimerkin avulla nostettiin esiin keskeisiä rakenteellisia seikkoja, joita vanha koulukielioppi ei huomioi mutta jotka ovat suomen käyttökielipoissa tärkeitä.

Tavoitteena tässä luvussa on ollut osoittaa käyttökelpoinen joukko meta-kielen välineitä, joista on hyötyä kielellisen kuntoutuksen tutkimuksessa ja koulutuksen menetelmiä arvioitaessa. Kieliammattilaisten koulutuksessa on tärkeää huomioida, että kirjoitettuun kieleen perustuva näkemys liikku-mattomasta kielestä ei kuvaa kielenkäyttäjän alati mukautuvaa ja tilanteista kielijärjestelmää. Lokerikkonäkemyksen ja sanavarastoajattelun pohjalta ei saada aikaan toimivia menetelmiä sen enempää opetukseen ja kielitaidon testaamiseen kuin kuntoutukseenkaan. Sen sijaan puheentutkimuksen ja kielen käyttöön sitoutuvien kuvausten kautta on mahdollista luoda käytännön näkökulmia lähempänä olevaa terminologiaa kuntoutuksen tarpeisiin. Käyttöpohjaisen kieliopin vakiintuessa kuntoutuksen tutkimuksen käyttöön myös alan terminologia muokkautuu. Toimiva terminologia on sekä tutkijoiden että käytännön työtä tekevien puheterapeuttien työkalu.